

Tatiana KRYNICKA*

**SYLWETKI KOBIET W TRAKTACIE
O NARODZINACH I ZGONACH ŚWIĘTYCH OJCÓW
IZYDORA Z SEWILLI**

*De ortu et obitu patrum (O narodzinach i zgonach świętych ojców)*¹ nie dorównuje objętością, znaczeniem ani popularnością tym dziełom Izzydora z Sewilli (560-636), które stanowiły podstawowe lektury średniowiecznej Europy Zachodniej, przede wszystkim słynnym *Etymologiom* – pierwszej encyklopedii łacińskiego średniowiecza². Traktat ten to niewielkie (27 kolumn w wydaniu J.-P. Migne’a³) pismo o charakterze egzegetycznym, na które składa się 85 biogramów wybitnych postaci występujących w Piśmie Świętym od praojca Adama do Tytusa, ucznia i adresata listu apostoła Pawła⁴. Izydor prezentuje ich czytelnikowi zgodnie z chronologią wydarzeń biblijnych, w większości wypadków poświęcając pojedyncze rozdziały poszczególnym osobom. Wyjątek stanowią trzej młodzieńcy w piecu ognistym (rozd. 59), Zorobabel i Nehemiasz (rozd. 61) oraz Zachariasz i Elżbieta (rozd. 64), którym poświęca po jednym, „wspólnym”, rozdziale; ponadto rozdział 80. zawiera podsumowanie prezentacji dwunastu apostołów, których autor kolejno przybliży odbiorcy w rozdziałach 67-79. Skomponowane przez Sewilczyka życiorysy łączą wiadomości zaczerpnięte z Biblii i dzieł pisarzy wczesnochrześcijańskich oraz pochodzący od autora komentarz o charakterze moralizującym. Są bardzo zwarte, choć obfitujące w figury retoryczne, rytmizowane i rymowane, dzięki czemu uczonego biskup tworzy kunsztowną łacińską prozę i unika monotonii wykładu, odbiorca zaś może bez trudu zapamiętać imiona, kolej losów, wybitne osiągnięcia wielkich protagonistów historii zbawienia, a także znaleźć w nich wspaniałe wzorce do naśladowania w drodze do królestwa

* Dr hab. Tatiana Krynicka – profesor w Katedrze Filologii Klasycznej Uniwersytetu Gdańskiego; e-mail: tatianatko@yahoo.es.

¹ Tekst traktatu analizuję i cytuję na podstawie wydania: Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum. Vida y muerte de los santos*, introducción, edición crítica y traducción por C. Chaparro Gómez, Collection Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 1985.

² O recepcji encyklopedii w wiekach średnich por. C. Cardelle de Hartmann, *Uso y recepción de las „Etymologiae”*, w: *Wisigothica after M.C. Díaz y Díaz*, ed. C. Codoñer, Firenze 2014, 477-501.

³ Por. PL 83, 129-156.

⁴ Por. T. Krynicka, *Izydor z Sewilli*, Kraków 2007, 36-38.

niebieskiego⁵. Tłumacząc, czego dotyczy przekazywane czytelnikom pismo oraz w jakim celu podejmuje się jego napisania, w przedmowie do traktatu Sewilczyk podaje, co następuje:

„W tej książeczce zostały przedstawione narodziny, jak również czyny wraz z rodowodami niektórych świętych i znakomitych mężów; ponadto ze zwięzłością cechującą sentencje [zostały] opisane piastowane przez nich godności, ich śmierć oraz pogrzeb. Wprawdzie są to rzeczy znane osobom podejmującym się lektury Pisma w całej jego rozciągłości, jednak łatwiej zapadają w pamięć, gdy czytamy je [zebrane] w krótkiej opowieści”⁶.

Zgodnie z tytułem (por. *patrum*)⁷ i przytoczoną wyżej zapowiedzią (por. *virorum*) bohaterowie Sewilczyka to głównie mężczyźni. Jednak niejednokrotnie towarzyszą im, a niekiedy przewyższają ich swą dzielnością w służbie Bożej kobiety: siostry i córki, żony i wdowy, babki i matki, nałożnice i królowe, Żydówki i poganki, nauczycielki cnoty i kusicielki, niewiasty starotestamentalne i wyznawczynie Chrystusa. W *Narodzinach i zgonach świętych ojców* Izidor ukazuje 30 kobiet⁸; o czterech z nich wspomina kilkakrotnie⁹. Większość występuje na stronach traktatu niejako w cieniu mężczyzn, gdyż autor wspomina o nich jedynie przy okazji prezentowania czytelnikowi patriarchów, proroków, królów i apostołów, często nie wymieniając nawet ich imion. Trzem kobietom – Judycie, Esterze oraz Maryi, Matce Jezusa – Izidor poświęca osobne rozdziały; matkę Jana Chrzciciela – Elżbietę prezentuje w rozdziale 64. wraz z Zachariaszem. Obecny artykuł to próba przybliżenia bohaterki Biblii, widzianych oczyma wielkiego erudyty, kompilatora i nauczyciela wielu pokoleń Europejczyków.

1. Towarzyszki mężczyzn. Z punktu widzenia charakteru stosunków, jakie łączą je z bohaterami traktatu, wśród kobiet, o których Izidor wspomina w rozdziałach poświęconych mężczyznom, możemy wyróżnić: matki, żony i partnerki, córki, siostry, babki, wreszcie na różne sposoby wspomagane przez proroków oraz apostołów znaczne niewiasty. Ponadto z punktu widzenia

⁵ Por. C. Chaparro Gómez, *Introducción*, w: Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum*, s. 1-101, spec. s. 16-18.

⁶ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum*, Praefatio, ed. C. Chaparro Gómez, s. 103. Wszystkie tłumaczenia tekstów łacińskich pochodzą ode mnie.

⁷ Poświadczony jest również tytuł *Życie i zgon świętych, którzy przed nami odeszli do Pana (Vita vel obitus sanctorum qui in Domino praecesserunt)*, por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum*, Praefatio, ed. Chaparro Gómez, s. 103.

⁸ W tym: trzy córki Hioba (Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 24, 2), cztery córki Filipa (tamże 72) oraz żony Salomona, których liczby autor nie podaje, zatem w moim obliczeniu przyjmuję, że chodzi o jedną postać (tamże 34, 2; tamże 54).

⁹ Są to w porządku alfabetycznym: Batszeba (tamże 34, 1; tamże 53), Maryja, Matka Jezusa (tamże 11; tamże 71; tamże 66; tamże 76, 1), Rachela (tamże 10, 1; tamże 21; tamże 33, 3), wdowa z Sarepty (tamże 35, 2; tamże 45, 2) oraz żony króla Salomona (tamże 34, 2; tamże 54).

postawy moralnej prezentowanych kobiet, która sprawia, że stają się one dla związanych z nimi mężczyzn pomocą na drodze ku zbawieniu czy też powodem upadku, a dla czytelnika – wzorcem do naśladowania czy ostrzeżeniem, możemy wprowadzić podział na kobiety cnotliwe i występne. Zasluguje na uwagę, że do tych pierwszych należą wszystkie prezentowane przez Izydora wdowy i matki, córki dwóch spośród czterech ojców, o których mówi; do tych drugich z kolei – kobiety, których mężczyźni darzą miłością nacechowaną erotyzmem oraz córka króla Heroda.

Wszystkie matki, o których czytamy w traktacie, są połączone ze swymi dziećmi więzami krwi, za wyjątkiem córki faraona, która adoptuje, to jest – według przekazu natchnionego autora – przygarnia i wychowuje jak własne dziecko małego Mojżesza, znalezionej w pływającym wodami Nilu koszyku. Dążąc do nadania pismu jak największej zwięzłości i klarowności, Izidor wprowadza bohaterkę w dopełniaczu, czyniąc podmiotem zdania prezentowanego proroka; chcąc uniknąć powtórzenia synonimicznego rzeczownika *Pharaonis*, który pojawia się nieco dalej, nazywa ją „córka króla” (*regis*)¹⁰.

W *Narodzinach i zgonach świętych ojców* Izidor zwykle podaje jedynie imię ojca lub innych przodków męskich bohatera, niekiedy pokolenie Izraela lub – w przypadku pogan – miasto, z którego pochodzi¹¹. Podanie imienia matki, które ma miejsce w dwóch wypadkach, prawdopodobnie wynika z chęci wyeksponowania bohatera poprzez pełniejsze opisanie jego rodowodu: patriarcha Józef, którego darzy wyjątkową uwagą również natchniony autor Księgi Rodzaju¹², jest synem Jakuba i Racheli¹³, król Salomon – Dawida i Batszeby¹⁴. Podobnie, jak się wydaje, właśnie świadomość wyjątkowej roli, jaką w historii zbawienia odegrali Mojżesz¹⁵ i jego rodzeństwo, każe Izydorowi nie tylko napisać o Aaronie, wspaniałym uczestniku cudów dokonanych przez brata i pierwszym kapłanie Pana według nakazów Prawa¹⁶, lecz również wspomnieć w rozdziale poświęconym temu ostatniemu, i to imiennie, ich siostrę Marię. Píše o niej niewiele, a mianowicie, że została pochowana obok

¹⁰ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 25, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 139: „Moyses filius Amram, ex tribu Levi, dux et propheta in Israhel, regis filiae adoptivus, Dei amicus, Pharaonis dominus”.

¹¹ Por. m.in. tamże 2, ed. Chaparro Gómez, s. 113: „Abel filius Adam”; tamże 9, ed. Chaparro Gómez, s. 127: „Loth filius Aran, consanguineus Abrahæ”; tamże 24, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 135: „Job filius Zare, de Bosra, rex Idumaeorum, quartus post Esau, successor Bale filii Beor”; tamże 61, ed. Chaparro Gómez, s. 187: „Zorobabel et Neemias, ex tribu Iuda”; tamże 75, ed. C. Chaparro Gómez, s. 211: „Matheus, apostolus et evangelista, qui etiam ex tribu sua Levi sumpsit cognomen”.

¹² Por. T. Jelonek, *Biblijna historia Zbawienia*, Kraków 2004, 82.

¹³ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 10, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 127: „Ioseph princeps Aegypti, filius Iacob ex Rachel”.

¹⁴ Por. tamże 34, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 155: „Salomon filius David, editus ex Bersabee”.

¹⁵ Por. tamże 25.

¹⁶ Por. tamże 26, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 143: „Aaron, frater Moysi et insignis miraculorum socius atque in lege sacerdos Domini primus”.

Aarona, na górze Or w pobliżu miasta Petra w Arabii, niedaleko skały, która, uderzona przez Mojżesza, wydała strumień wody dla spragnionych Izraelitów (Wj 17, 1-7)¹⁷. Wzmianka ta na pierwszy rzut oka niewiele wnosi do traktatu, zauważmy jednak, że zamieszczając ją w swoim dziele Izydor niejako podkreśla moc więzów, jakie łączyły braci i siostrę, gromadzi święte rodzeństwo w jednym miejscu, a następnie przybliży je czytelnikowi. Podaje bowiem, bezkrytycznie przenosząc tę informację od Strydonity, mimo dzielących ich trzech wieków, że skałę tę wciąż jeszcze pokazywano pielgrzymom¹⁸.

Sewilczyk jest mistrzem charakteryzowania postaci. Mimo zwięzłości traktatu, nie pomija informacji istotnych, mogących posłużyć możliwie pełnemu i wszechstronnemu zaprezentowaniu bohaterów. Charakterystykę „krwiożerczego, żarłocznego wilka” Beniamina doskonale dopełnia i uwiarygodnia wzmianka o tym, że rodząc się spowodował śmierć matki (Rdz 35, 18-20)¹⁹. Przekonaniu czytelnika co do wyjątkowej zacności Jakuba, pierwszego biskupa Jerozolimy, który wyróżniał się nie tylko świętym życiem i postępowaniem, lecz również świetnym pochodzeniem, niewątpliwie służy wzmianka o tym, że jego matka była siostrą matki Jezusa, toteż zwano go bratem Pana²⁰. Zauważmy, że Izydor podaje jedynie imię ojca bohatera – Alfeusz, mimo że w Hieronimowych *Żywotach sławnych mężów*, które tym razem stanowią jego źródło, znajdziemy również imię matki – Maria²¹.

W dwóch relacjach Sewilczyk pisze o stosunkach między bohaterami i ich matkami. Harmonijna, pełna wzajemnej miłości relacja łączyła z rodzicielką patriarchę Jakuba. Umiłowany przez matkę (*dilectus matri*), był jej posłuszny (*matri oboedivit*)²²; wypowiadając się w ten sposób Sewilczyk najwyraźniej czyni aluzję do słynnego podstępu Jakuba, który ulegając namowie Rebeki i dzięki jej pomocy odebrał Ezawowi ojcowskie błogosławieństwo (por. Rdz 27)²³. Istnienia prawdziwej duchowej bliskości między bohaterem i kobietami

¹⁷ Por. tamże 26, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 145: „mortuus est [scil. Aaron] [...] in monte Hor, qui est iuxta Petram, insignem Arabiae urbem; ibi et sepulta iacet soror eius Maria, ubi etiam et nunc usque ostenditur rupis, qua percussa Moyses aquas sitiendi populo praebuit”.

¹⁸ Por. Hieronymus, *Liber de situ et nominibus locorum Hebraeorum* 182, PL 23, 931: „Cadesbarne in deserto, quae coniungitur civitati Petrae in Arabia: ibi occubuit Maria, et Moses, rupe percussa, aquam sitiendi populo dedit”; tamże 258, PL 23, 962: „Or, mons in quo mortuus est Aaron, iuxta civitatem Petram, ubi usque ad praesentem diem ostenditur rupes, quo percussa, Moses aquas populo dedit”.

¹⁹ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 21, ed. Chaparro Gómez, s. 135: „Beniamin [...] cuius nativitatis processus matris debet occubitum, ipse lupus vorax et sanguinarius”.

²⁰ Por. tamże 76, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 213: „Iacobus Alfei, episcopus Hierosolimorum primus, cognomento Iustus, sororis matris Domini filius, unde et Domini frater vocatus; homo lucis, operarius veritatis tantaeque etiam sanctitatis ut fimbriam vestimenti eius certatim cuperent adtingere populi”.

²¹ Por. Hieronymus, *De viris illustribus* 2, PL 23, 639: „Iacobus, qui appellatur frater Domini, cognomento Iustus [...] Mariae sororis matris Domini filius”.

²² Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 8, ed. Chaparro Gómez, s. 125.

²³ Por. Jelonek, *Biblijna historia Zbawienia*, s. 82.

z jego rodziny domyślamy się, gdy czytamy o Tymoteuszu. Izydor podaje, że jego ojciec był Grekiem, a więc poganinem, matka zaś Żydówką, a następnie przytacza słowa apostoła, który stwierdza, że w uczniu z całą pewnością mieszka wiara, która mieszkała w jego babce Lois i matce Eunice (por. 2Tm 1, 5)²⁴.

Jak już zostało wspomniane, bohaterki *Narodzin i zgonów świętych ojców* niekiedy pojawiają się w traktacie kilkakrotnie. Dzieje się tak wówczas, gdy ich losy są związane z kilkoma biblijnymi bohaterami, o których opowiada Izydor. Przykładem może być matka Jonasza. Za nieznanym źródłem²⁵ Izydor podaje, że tradycja żydowska widziała w nim syna wdowy, wskrzeszonego przez proroka Eliasza²⁶. Zatem Sewilczyk wspomina o kobiecie dwa razy: gdy relacjonuje wspaniałe dzieje ognistego proroka²⁷ oraz gdy pisze o proroku posłanym do Niniwy²⁸. Wdowa z Sarepty Sydońskiej w dziele Izydora otwiera poczet biblijnych niewiast, które cieszą się szczególnymi względami Pana i pomocą Jego sług. Wsławiony licznymi, pełnymi mocy cudami prorok Eliasz nie tylko przywrócił do życia jej zmarłego syna, lecz również sprawił, że należący do niej „dzban z mąką nie opróżnił się, naczynie z oliwą źródłem niewyczerpanym płynęło” (1Krl 17, 8-24)²⁹. Dzięki wstawienictwu proroka Elizeusza bezpłodna niewiasta stała się matką; tenże sługa Boży wskrzesił jej syna, gdy przedwcześnie zmarł (por. 2Krl 4, 8-37; 8, 1-6)³⁰. Prorok Daniel „odpierając zarzuty występnych starców, odsłonił czystość obyczajów

²⁴ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 84, ed. Chaparro Gómez, s. 219: „Timotheus, Ephesorum episcopus, de civitate Listrensium, patre Graeco, id est ethnico, matre autem Iudaea, ut refert apostolus dicens: «Quae habitavit fides in avia tua Loide et matre tua Eunice, certum autem quod et in te». Por. Vulg. 2Tim 1,5: „fidei quae est in te non ficta quae et habitavit primum in avia tua Loide et matre tua Eunice certus sum autem quod et in te”. W jednym z listów Hieronim (*Epistula* 112, 9, *ŻMT* 61 [tekst łacińsko-polski, oprac. na podstawie tłumaczenia ks. J. Czujka M. Ożóg, tekst łac. przygotował H. Pietras, t. 3: Hieronim ze Strydonu, *Listy*], Kraków 2011, 207) cytując Dzieje Apostolskie (16, 1-3), podaje: „Et ecce discipulus quidam nomine Timotheus, filius mulieris iudaeae fidelis, patre gentili”.

²⁵ Informację tę znajdujemy w różnych anonimowych pismach zawierających wiadomości z życia proroków, por. m.in. *De prophetarum vita et obitu*, w: *Prophetarum vitae fabulosae, indices apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto aliisque vindicata*, a cura T. Schermann, Lipsiae 1907, 100.

²⁶ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 45, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 177: „Tradunt Hebraei hunc esse filium viduae, quem a mortuis resuscitavit Helias”. Zob. T. Jelonek, *Wędrówki biblijne*, Kraków 2004, 147.

²⁷ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 35, 2. Określenie za M. Zawadą (*Niewyczerpana historia ognistego proroka. Cykl Eliasza i Elizeusza w komentarzu duchowo-mistycznym*, Poznań 2010).

²⁸ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 45, 1.

²⁹ Por. tamże 35, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 157: „multisque signis virtutum effulsit [...] mortuum mulieris filium suscitavit; cuius virtute hydria farinae non defecit, vas olei perpetuo fonte manavit”.

³⁰ Por. tamże 36, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 161: „sterilem conceptionem verbo fecundat eiusque filium mortuum suscitavit”.

niewiasty³¹ – te słowa traktatu odnoszą się, rzecz jasna, do Zuzanny. Izydor drastycznie skraca poruszającą opowieść o tej wyjątkowej kobiecie, która wolała umrzeć w niesławie niż znieważać grzechem Jahwe (por. Dn 13). Mimo, że inni Ojcowie Kościoła porównywali wydany na nią niesprawiedliwy wyrok z procesem przeciwko Jezusowi³², Sewilczykowi jej historia służy jedynie do zilustrowania wspaniałych czynów i znaków dokonanych przez sławnego proroka. Podobnie nieznane pozostają losy dwóch wdów, wskrzeszonych przez Piotra i Jana. W pierwszym przypadku chodzi, jak możemy się domyślać, o zmarłą Tabitę, gorliwą chrześcijankę z Jafy, która wspomagała ubogie wdowy, aczkolwiek autor *Dziejów Apostolskich* nie mówi o tym, by sama była wdową (por. Dz 9, 36-42)³³. W drugim dowiadujemy się jedynie, że Jan dokonał owego cudu na prośbę ludu (*praecepto populi*)³⁴. W Piśmie Świętym nie znajdujemy informacji o tym wydarzeniu³⁵. Możemy więc przypuszczać, że Izydor podaje ją za jakimś apokryfem, którego echa brzmią w *Historii Kościoła* Orderyka Witalisa. Trzynastowieczny mnich opowiada, że wdowy, ubodzy i sieroty z Efezu błagali Apostoła, by przywrócił do życia ich dobrodziejkę Druzianę, ale również nie wspomina o tym, by zmarła była wdową³⁶.

Czterej bohaterowie *Narodzin i zgonów świętych ojców* pojawiają się w towarzystwie swoich córek. Prawdziwą ozdobą relacji o Hiobie stanowi wzmianka o jego córkach (por. Hi 42, 14), których poetyckie imiona mówiące dostarczają przytaczającemu ich łacińskie tłumaczenie Izydorowi – wrażliwemu na słowo, jego pochodzenie i znaczenie autorowi *Etymologii* – sposobności do mistrzowskiego zrekapitulowania dziejów sprawiedliwego męża. Bolesne doświadczenia, jakie stały się udziałem sprawiedliwego męża, Sewilczyk przeciwstawia szczęśliwości, którą Bóg obdarzył go po tym, gdy został poddany próbie. W ten sposób powstaje kunsztowne, oparte na antytezach wyliczenie:

³¹ Por. tamże 40, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 169: „sceleratorum senum iudicia reprehendens castitatem feminae revelavit”.

³² Por. E. Adamiak, *Kobiety w Biblii. Stary Testament*, Kraków 2006, 266.

³³ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 67, 4, ed. Chaparro Gómez, s. 197: „defunctam viduam suscitavit”.

³⁴ Tamże 71, 3, ed. Chaparro Gómez, s. 207: „viduam [...] praecepto populi suscitavit”.

³⁵ Por. P.C. Bosak, *Postacie Nowego Testamentu. Słownik – konkordancja*, Poznań – Pelplin 1996, 385-398.

³⁶ Por. Ordericus Vitalis, HE II 11, PL 188, 149AB: „Cumque Ioannes civitatem ingredere-tur, ecce Drusiana, quae ferventer diligens eum videre desideraverat, defuncta efferebatur. Viduae vero et pauperes cum parentibus et orphanis pariter flebant, et clamantes dicebant: «Sancte Ioanne, apostole Dei, ecce Drusianam efferimus, quae sanctis monitis tuis obtemperans nos omnes alebat [...]». Tunc beatus Ioannes deponi feretrum et corpus eius resolvi iussit, ac voce clara dixit: «Dominus meus Iesus Christus excitet te, Drusiana. Surge, pedibusque tuis ad domum tuam revertere, ac refectioem mihi prepara». Protinus illa surrexit, et apostoli praecepto laeta obsecundavit”. Orderyk opowiada ponadto historię dokonanej przez Jana cudownej przemiany gałęzi i kamieni w złoto i kosztowne kamienie (por. tamże, PL 188, 150), o którym wspomina w analizowanym traktacie Izydor (*De ortu et obitu Patrum* 71, 3, ed. Chaparro Gómez, s. 207).

„Otóż po nocy smutku [Hiob] zrodził Dzień, po fetorze wrzodów wydał na świat wonną Kasję³⁷, po wzgardzie [jakiej doświadczył] otrzymał Róg [pełen oliwy] dla królewskiego namaszczenia i uzyskał instrument, aby wygrywać chwałę [Bożą]”³⁸.

Zasługuje na uwagę, że w kolejnych członach wyliczenia następuje zmiana proporcji między połączonymi czasownikiem (z) częściami: pierwszą, w której autor mówi o udrękach Hioba (x) i drugą, ukazującą wspaniałość Bożej nagrody za jego wierność (y). Ilustruje to następujący schemat, w którym każda litera oznacza jeden wyraz:

1. xxxx	y	z	(<i>post noctem enim tristitiae Diem genuit</i>),
2. xxx	yy	z	(<i>post fetores ulcerum Casiae fragrantiam edidit</i>),
3. xx	yyyy	z [et] yyyy z	(<i>post abiectioem Cornu in unctionem regni promeruit et tibi in accentu laudis consumpsit</i>) ³⁹ .

Budując swą wypowiedź w ten sposób, Izydor – zgodnie z przesłaniem biblijnym⁴⁰ – skupia uwagę odbiorcy na szczęśliwości Hioba, a bolesne doświadczenia sprawiedliwego męża w miarę rozwoju narracji jak gdyby oddalają się i stają się przez to coraz mniej dostrzegalne. Warto ponadto zwrócić uwagę, że Izydor, prawdopodobnie za autorami Wulgaty, nazywa pierwszą córkę Hioba Dniem⁴¹. Tłumacze Septuaginty z reguły – choć nie zawsze, wbrew Césarowi Chaparro Gómezowi⁴² – odczytują przysługujące jej imię interpretując hebrajskie *jēmîmâ* jako nawiązujące do arabskiego *jamām* „Gołębica”⁴³. Ponadto wydaje się interesująca jego interpretacja imienia trzeciej córki Hioba. W Wulgacie brzmi ono jako *cornu stibii* – Róg pełen proszku z antymonu, to jest używanej przez

³⁷ Kasja (*Casia*, *Cinnamomum casia* Blume, rodzina wawrzynowate) – wonny cynamonowiec, z którego liści, młodych gałązek i pędów starożytni destylowali aromatyczny olejek, zwany w Psalmie 45, 8 „olejkiem radości”, por. J. André, *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris 1956, 75 i 91; Z. Włodarczyk, *Rośliny biblijne. Leksykon*, Kraków 2011, 72-73.

³⁸ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 24, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 137.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Por. D. Iwański, *Hiob dla odważnych*, Toruń 2011, 172-179.

⁴¹ Vulg. Iob 42, 14: „et vocavit nomen unius Diem et nomen secundae Cassiam et nomen tertiae Cornu stibii”.

⁴² Por. Chaparro Gómez, w: Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum*, s. 137, nota 56; zob. *Księga Hioba według Septuaginty*, w: *Księga Hioba*, wstęp, przekład i komentarz A. Tronina, Częstochowa 2013, 585-620, spec. s. 554: „Pierwszej dał imię Jemima, drugiej Kasja, a trzeciej Keren-Hapuk”; *Septuaginta czyli Biblia Starego Testamentu wraz z księgami deuterokanonicznymi i apokryfami*, przekład i opracowanie R. Popowski, Warszawa 2013, 1150: „Pierwszą nazwał Dniem, drugą – Kasją, trzecią – Rogiem Amaltei” (Hi 42, 14).

⁴³ *Księga Hioba według Septuaginty*, s. 560.

kobiety barwiczkii do powiek⁴⁴. Sewilczyk widzi w nim natomiast róg pełen oliwy (*Cornu*) oraz flet (*tibiam* – rzeczownik o podobnym do *stibii* brzmieniu).

Cztery córki – prorokinie diakona Filipa to jedyne w Dziejach Apostolskich wskazane wprost kobiety, w których życiu spełniła się przytoczona na początku tej księgi przepowiednia Joela (por. Jl 3, 1; Dz 2, 17). Mimo to, Łukasz nie przekazuje żadnego z ich prorocत्व, inaczej niż w przypadku wspomnianego tuż obok proroka Agabosa (por. Dz 21, 9-11), toteż w Biblii pozostają one – jak słusznie zauważa Elżbieta Adamiak – postaciami milczącymi⁴⁵. Izydor wykazuje się jeszcze większą powściągliwością niż natchniony autor. W analizowanym traktacie czytamy tylko tyle, że córki Filipa – którego Sewilczyk błędnie utożsamia z Filipem apostołem⁴⁶ – zostały pochowane wraz z ojcem, i możemy jedynie domyślać się, że dorównywały mu gorliwością w służbie Panu. Wiadomość o ich pochówku Izydor zaczerpnął najprawdopodobniej z greckich spisów apostołów⁴⁷.

Ukryta w cieniu swego rodzica pozostaje również córka Jeftego. Dramatyczną historię dziewczyny biblijny autor relacjonuje dość szczegółowo (por. Sdz 11), jednak Izydor zmienia ją w opowiadanie o męstwie i cierpieniu sędziego. Oto wódz „szczęsny w bojach, wierny w słowach, uczucie ojcowskiej miłości pokonujący wytrzymałością mężnego serca”⁴⁸ ślubował Bogu, że złoży w ofierze istotę, która przed innymi wyjdzie mu na spotkanie, gdy będzie wracał do domu po odniesionym zwycięstwie. Jako pierwsza powitała ojca, przybywającego w blasku wiktorii nad Ammonitami, której wspaniałość Izydor podkreśla nazywając sędziego Izraela triumfátorem (*triumphator*), córka. Wierny danej przysiędze, Jefte złożył ją w ofierze. Sewilczyk nie opowiada nam za natchnionym autorem o dzielności i posłuszeństwie dziewczyny, która, jak wiemy, bez szemrania przyjęła wolę ojca. Nie zauważa też cechującego Jeftego braku roztropności i formalizmu religijnego, który wyklucza więź z miłosiernym Bogiem żywym⁴⁹. Historia fatalnego ślubu nieszczęśliwego ojca i milczenia Boga wobec składanej mu ofiary, doczekała się wielu różnych

⁴⁴ Por. nota 41; *Księga Hioba według Septuaginty*, s. 560.

⁴⁵ Por. E. Adamiak, *Kobiety w Biblii. Nowy Testament*, Warszawa 2010, 192.

⁴⁶ Podobnie jak wielu innych autorów, por. P.C. Bosak, *Postacie Biblii. Słownik – konkordancja*, t. 3, Pelplin 2005, 435-436.

⁴⁷ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 72, ed. Chaparro Gómez, s. 209: „Philippus, a Bethsaida civitate, unde et Petrus [...] in Hierapoli Phrygiae provinciae urbe crucifixus lapidatusque obiit, rectoque sepultus cadavere simul cum filiabus suis ibidem requiescit”; por. *Index Apostolorum*, w: *Prophetarum vitae fabulosae*, s. 110: „Φίλιππος δὲ ὁ ἀπόστολος οὗτος ἦν ἀπὸ Βηθσαιδᾶ ἐκ τῆς κάμης Πέτρον [ὶ] ἐν δὲ τῇ ἄνω Φρυγία ἐκήρυξε τὸ εὐαγγέλιον, θνήσκει δὲ ἐν Ἱεραπόλει καὶ ἐκεῖ θάπτεται ἐνδόξως μετὰ τῶν αὐτῶν”; *Index Pseudo-Dorothei* (tamże, s. 155): „θάπτεται μετὰ τῶν ζ θυγατέρων”.

⁴⁸ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 30, ed. Chaparro Gómez, s. 149: „Iephte, ortus ex tribu Gad, felix in proeliis, fidelis in promissis, affectum pietatis exsuperans tolerantia mentis”.

⁴⁹ Por. Jelonek, *Wędrówki biblijne*, s. 85-86.

interpretacji⁵⁰. Chcąc wyjaśnić, dlaczego tak niejednoznaczny moralnie uczynek, jakim jest zamordowanie dziecka, znalazł uznanie w oczach Pana, Izydor skupia uwagę na motywacji Jeftego i tłumaczy, że postąpił on tak „aby nie skalać się hańbą krzywoprzysięstwa”⁵¹. Jak strasznym występkiem w oczach Sewilczyka jest niedotrzymanie przysięgi złożonej Bogu świadczy fakt, że mówiąc o nim posługuje się tymże czasownikiem *polluere*, za pomocą którego opisuje upadek Adama⁵². Nieprzypadkowo też w *Sentenciach* przestrzega czytelników przed przysięganiem, zauważając, że składając jakąkolwiek przysięgę, narażamy się na jej złamanie⁵³. Zauważmy, że podobnie interpretuje dany ustęp Pisma Ambroży, którego traktat *O powinnościach* mógł stanowić źródło Izydora. Biskup Mediolanu stwierdza bowiem, że dla Jeftego lepiej byłoby nie składać obietnicy, niż spełnić ją kosztem morderstwa⁵⁴.

W *Sentenciach* Izydor zauważa ponadto, iż „nie należy dochowywać przyrzeczenia, na mocy którego nierozważnie zobowiązaliśmy się do złej rzeczy, na przykład do trwania w wiecznej wierności kochance”⁵⁵. Słowa te przywodzą na myśl historię władcy, który chcąc wywiązać się z nieroztropnej obietnicy, wbrew sobie nakazał ściąć proroka (por. Mk 6, 20). W rozdziale 65. czytamy o fatalnej roli, jaką w życiu Jana Chrzciciela odegrała córka króla Heroda [Antypasa] – Izydor przedstawia ją właśnie w ten sposób, całkowicie pomijając Herodiadę, która w rzeczywistości wydała na świat dziewczynę ze związku z Herodem Filipem, bratem Heroda Antypasa, tetrarchy Galilei i Perei⁵⁶, a którą ewangeliści zgodnie obwiniają o zainspirowanie uśmiercenia Jana (por. Mt 14, 1-11; Mk 6, 21-28). Relacja Sewilczyka o zgonie Jana brzmi następująco:

„On [scil. Jan], gdy powstrzymywał Heroda przed pogwałcaniem małżeństwa brata, został poddany więziennym ciemnościom; córka króla w czasie zabawy zażądała od ojca w nagrodę jego głowy, ów zaś, mimo niegodziwości prośby, pijany, między jednym kielichem a drugim, dał ją, ściętą, córce”⁵⁷.

⁵⁰ Pisze o tym Ł. Laskowski (*Historia córki Jeftego w ujęciu Pseudo-Filona*, w: *Prekursorzy i twórcy chrześcijańskiej kultury Europy. Księga jubileuszowa ofiarowana A. Eckmannowi*, red. A. Łuka – A. Strycharczuk, Lublin 2013, 195-219).

⁵¹ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 30, ed. Chaparro Gómez, s. 149: „Nam re-diens ex hostibus Ammonitarum triumphator, ne pollueretur labe periurii, pollicitam sponsionem complevit”.

⁵² Por. tamże 1, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 111.

⁵³ Por. tenże, *Sententiae* II 31, 1-2, ed. P. Cazier, CCL 111, Turnhout 1998, 155.

⁵⁴ Por. Ambrosius, *De officiis ministrorum* I 50, 254, PL 16, 101: „Nam de Iephte quid dicam, qui immolavit filiam, quae sibi victori prima occurrerat, quo votum impleret [...] melius fuerat nihil tale promittere quam promissum solvere parricidio”.

⁵⁵ Isidorus Hispalensis, *Sententiae* II 31, 9, CCL 111, 156, tłum. T. Krynicka: Izydor z Sewilli, *Sentencje*, ŻMT 66, Kraków 2012, 117.

⁵⁶ Por. P.C. Bosak, *Postacie Biblii. Słownik – konkordancja*, t. 4, Pelplin 2007, 77-81 i 83.

⁵⁷ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 65, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 191: „Hic, dum Herodi prohiberet fraternum violare conubium, carceralibus tenebris mancipatur; cuius caput regis filia ludens a patre praemio postulavit, at ille desectum male poscenti filiae ebrius inter pocula dedit”.

Widzimy, że zdaniem Sewilczyka – podobnie jak w opinii natchnionych autorów⁵⁸ – odpowiedzialność za mord najwyraźniej spoczywa na Herodzie, który nie tylko wydał zbrodniczy rozkaz, lecz również przewyższał księżniczkę pod względem wieku, doświadczenia życiowego, odpowiedzialności, jaka spoczywała na nim z racji jego pozycji jako ojca dziewczyny i władcy Żydów. Jednak do wniosku, że odpowiedzialnością za upadek moralny Sewilczyk obarcza mężczyznę, dochodzimy również wówczas, gdy czytamy o innych bohaterach, którzy sprzeniewierzyli się Bogu pod wpływem kobiet, wzbudzających w nich pożądanie i narzucających im swoją wolę. Samson – syn obietnicy, nazirejczyk, dzielny wyzwoliciel Izraela, sprawca wielu wspaniałych czynów – zapomniał o swoim wybraństwie zwiedziony przez chciwą, powabną kobietę (por. Sdz 16, 9-21)⁵⁹. Prorok Natan upominał Dawida, że zgrzeszy uwodząc Batszebę (por. 2Sm 12, 1-14)⁶⁰; urodzonemu z ich związku Salomonowi, którego sprowadziła na manowce miłość do kobiet pochodzących z obcych ludów, prorok Achiasz przepowiedział, że z ich powodu odstąpi on od Bożych przykazań (por. 1Krl 11, 29-40)⁶¹. Najbardziej tragiczne dla ludzkości skutki miał wpływ kobiety na Adama. Izydorowa opowieść o prarodzicu składa się z trzech części o nieomal równej długości. W pierwszej Sewilczyk omawia szczęśliwe życie Adama w urządzonym przez hojnego, nie szczędzącego ludziom swych darów Boga, kwitnącym, żyznym, obficie nawodnionym ogrodzie⁶², którego opis zdradza podobieństwo do barwnych opisów raj u Prudencjusza⁶³; w drugiej relacjonuje

⁵⁸ Por. Adamiak, *Kobiety w Biblii. Nowy Testament*, s. 27-29.

⁵⁹ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 31, 1 -2, ed. Chaparro Gómez, s. 149-150: „Samson, filius promissionis, genitus a patre Manue, ex tribu Dan, nazareus vocatus, liberator Israhel et omnium fortissimus [...] avaritia inlecebrosae mulieris deceptus”.

⁶⁰ Por. tamże 53, ed. Chaparro Gómez, s. 181: „Nathan propheta [...] qui David regem legem Dei docuit et peccatum quod esset in Bersabee praevaricaturus manifestavit” Biblia relacjonuje fakt spotkania proroka z królem już po upadku Dawida, mimo to Izydor w swojej relacji posługuje się *participium futuri activi* „praevaricaturus”, jak gdyby Natan mówił o wydarzeniu, które dopiero ma nastąpić.

⁶¹ Por. tamże 54, ed. Chaparro Gómez, s. 181: „Achias Silonites [...] Salomoni regi praedixit quod per mulieres gentium alienigenarum a mandatis Domini declinaret”.

⁶² Por. Jelonek, *Biblijna historia Zbawienia*, s. 42-43.

⁶³ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 1, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 109-111: „Adam protoplastus et colonus paradisi, princeps generis et delicti, ad imaginem Dei factus, universitatis praelatus, qui creaturae nomina dedit atque in eius dominandi potestatem accepit. Hic namque in deliciis florentis paradisi constitutus, inter redolentes aromatum silvas ac vernantia floribus arva, rudis habitator novae vitae gaudia peragebat, ubi tellus fecunda viret perpetuo vere, ubi fons decurrens quadrifluis labitur amne”. Por. Prudentius, *Cathemerinon* III 103-105, ed. with an English translation by H.J. Thomson, t. 1, LCL 24, London – Cambridge 1949, 24: „ver ubi perpetuum redolet, / prataque multicolora latex / quadrifluis celer amne rigat”; por. także Hieronymus, *Epistula* 21, 24, *ŻMT* 54 [tekst łacińsko-polski, oprac. na podstawie tłumaczenia ks. J. Czujka M. Ożóg, tekst łac. przygotował H. Pietras, t. 1: Hieronim ze Strydonu, *Listy*], Kraków 2010, 73: „in deliciis paradisi Dei”. Izydor był oddanym czytelnikiem „słodkomownego Prudencjusza” (por. Isidorus Hispalensis, *Versus* 11, 3, ed. J.M. Sánchez Martín, CCL 113A, Turnhout 2000, 223: „Eximio dulcis Prudentius

historię upadku Adama⁶⁴; w trzeciej opisuje miejsce jego pochówku⁶⁵. Jak wiemy z Pisma Świętego, kara dotknęła obojga winnych, którzy w zamierzeniu Stwórcy byli ściśle ze sobą związani i sobie równi, aczkolwiek jako pierwszy po upadku przesłuchiwany jest patriarcha (por. Rdz 3, 9-13, 16-19)⁶⁶. Jednak w relacji Sewilczyka Ewa jest nieomalże nieobecna. To Adam, skalany wypowiedzianymi przez kobietę słowami, którym dał posłuch (w oryginale związłe, acz wymowne *lingua pollutus feminea*), zbeczczył świętość raju dotykając drzewa życia, został stamtąd wyrzucony i jęcząc, w mozole uprawiał zeszczone przez ciernie ziemie⁶⁷. O wspólnej i równej karze Izidor mówi wówczas, gdy relacjonując cuda Piotra wspomina o ukaranych za przebiegłość Ananiaszu i Safirze⁶⁸. Mimo że uśmiercona kobieta jedynie solidarnie uczestniczyła w występku męża, nie stawiając mu oporu, sprzeniewierzyła się Bogu i okłamała wspólnotę Kościoła (por. Dz 5, 1-11)⁶⁹. Została więc równie surowo ukarana, a wymiar tej kary nie wywołuje wątpliwości ani u Łukasza, ani u Izydora.

2. Dzielniejsze od mężów (*virorum praestantior*)⁷⁰. Czterem kobietom, które odegrały szczególną rolę w dziejach zbawienia ludzkości, Izidor poświęca osobne, sąsiadujące ze sobą rozdziały 62-64 oraz 66. Prezentację wybitnych postaci czasów Starego Testamentu zamyka przedstawiając Estere i Judytę, po czym przechodzi do wydarzeń nowotestamentalnych, ukazując czytelnikowi rodziców Jana Chrzciciela – Zachariasza i Elżbietę oraz Maryję, Matkę Chrystusa. W dalszej części artykułu przyjrzymy się poświęconym im relacjom w teje kolejności.

a) Estera: odważna wybawicielka ludu Bożego. Prezentując Estere, Izidor podaje jej imię, godność, pochodzenie, wspomina o pięknie fizycznym i duchowym bohaterki, wymienia najbardziej istotne fakty z jej życiorysu, niezbędne do zrozumienia wspaniałego czynu, którego dokonała, a na którym głównie skupia uwagę. Zamyka relację podając miejsce pochówku dzielnej niewiasty:

„Estera, królowa, córka brata Mardocheusza, z rodu Beniamina, została więziona do niewoli i uprowadzona z Jerozolimy do miasta Suzy oraz – z powodu

ore”), por. M.C. Díaz y Díaz, *Prudencio en la España visigótica*, w: *Corona gratiarum. Miscellanea patristica, historica et liturgica E. Deccers XII lustra complenti oblata*, t. 2, Brugge 1975, 61-70.

⁶⁴ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 1, 2.

⁶⁵ Por. tamże 1, 3.

⁶⁶ Por. Jelonek, *Biblijna historia Zbawienia*, s. 46-48 i 56-57.

⁶⁷ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 1, 2, ed. Chaparro Gómez, s. 111: „Sed postquam serpentis dolo, lingua pollutus feminea, per tactum ligni loci beatitudinem profanavit, paradiso proiectus, terram sentibus squalentem operarius gemens incoluit”.

⁶⁸ Por. tamże 67, 4, ed. Chaparro Gómez, s. 197: „Ananiam et Saffiram reos perfidiae mortis animadversione damnavit”.

⁶⁹ Por. Adamiak, *Kobiety w Biblii. Nowy Testament*, s. 174-177; H. Langkammer, *Tragiczne dzieje Ananiasza i Safiry*, w: *Dzieje Apostolskie*, tłum., wstęp i komentarz H. Langkammer, Lublin 2008, 72-74.

⁷⁰ Tak mówi Izidor o Judytcie, por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 63, ed. Chaparro Gómez, s. 189.

swego pięknego wyglądu i znakomitej wspaniałości dziewictwa – poślubiona królowi Persów; ona, aby wyzwolić swój lud od niebezpieczeństwa, ofiarowała się na śmierć i namówiła króla, aby przyjaciela, który namawiał go do niegodziwości wobec ludu Bożego, wydał na ukrzyżowanie; naród wolny od zagłady uwolniła i z niewoli oswobodziła. Leży pochowana w Suzie, mieście w Medii, w którym też królowała⁷¹.

Jak widzimy, pisząc o Esterze Izidor po raz kolejny posługuje się wypracowanym przez antyczną retorykę schematem pochwały znakomitych postaci⁷², do którego odwołuje się również opowiadając swemu czytelnikowi o innych biblijnych bohaterach⁷³. Wiadomości o dzielnej niewieście dostarczają mu Pismo Święte oraz traktat *O powinnościach* Ambrozego⁷⁴.

b) Judyta: niewiasta o wybitnych zaletach ducha. Rozdział traktatu ukazujący bohaterskie czyny pobożnej wdowy z samaryjskiej Betulii jest skomponowany w oparciu o tenże schemat. Sewilczyk podaje:

„Judyta, córka Merariego, z pokolenia Symeona, w sławnych czynach zdradzająca wybitne zalety ducha, przewyższająca mężów; ona dla ocalenia ludu ofiarowała się na śmierć i nie zlekła się szału króla, bowiem zabiła śpiącego wodza; zachowawszy czystość, odniosła dla swoich rodaków wspaniałe zwycięstwo. Żyła 105 lat i została pochowana w pieczarze [grobowej] swego męża Manasses, w mieście Betulia, które leży [na ziemiach] plemienia Judy, między Dothaimem i Balamonem⁷⁵.”

⁷¹ Tamże 62, ed. Chaparro Gómez, s. 187: „Hester, regina, filia fratris Mardochei, de stirpe Benjamin, captiva de Hierusalem in urbe Susis translata atque ob aspectu formae et praespicia virginittatis excellentia regi Persarum conubiis copulata; haec, ut populum suum a periculo liberaret, morti se obtulit amicumque regi adversus populum Dei nefaria persuadentem cruci tradendum persuasit, gentemque liberam ab excidio eruit, a servitate eripuit. Iacet sepulta in Susis urbe Medorum, in qua etiam et regnavit”.

⁷² Por. H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002, 137-139.

⁷³ Por. Chaparro Gómez, *Introducción*, s. 37.

⁷⁴ Por. Ambrosius, *De officiis* III 21, 123, PL 16, 179 : „Quid Esther regina, nonne ut populum periculo exueret, quo erat decorum atque honestum, morti se obtulit, nec immitis regis trepidavit furorem [...] populumque liberum a servitate eripere, eruere neci, nec parcere ei qui tam indecora suasisset”.

⁷⁵ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 63, ed. Chaparro Gómez, s. 189: „Judith, filia Merari, de tribu Simeon, magnanimis in gloria, virorum praestantior; haec pro salute populi morti se obtulit nec trepidavit furorem regium, nam dormientem necavit principem; salvo pudore suis civibus triumphalem victoriam reportavit. Vixit annis centum quinque sepultaque est in spelunca viri sui Manasse in Bethulia civitate, quae est in tribu Iuda *inter Dothain et Balmon*”. Fragment zaznaczony podkreśleniem zdradza, jak się wydaje, wpływ lektury *De officiis* Ambrozego (por. nota 74), a fragment zaznaczony kursywą przemawia – według C. Chaparro Gómeza (Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum*, ed. Chaparro Gómez, s. 188, nota 138) – na korzyść Izidorowej znajomości łacińskiego tłumaczenia Septuaginty, gdyż Wulgata nie zawiera powyższych wiadomości. Por. *Septuaginta czyli Biblia Starego Testamentu*, s. 687 (Jdt 8, 3): „Pogrzebano go [scil. Manasses] przy jego przodkach, w posiadłości znajdującej się między Dothaimem i Balamonem”.

Izydor nie zdaje sobie sprawy z licznych nieściłości, przeinaczeń i anachronizmów, które zawiera Księga Judyty, będąca – podobnie jak oparta na legendzie dworskiej nowela o Esterze – przede wszystkim opowieścią o postaciach historycznych, choć niekoniecznie o rzeczywistych historycznych wydarzeniach, mającą na celu zachęcenie wiernych do odwagi i ufności Bogu w walce z podstępami zła⁷⁶. Estera i Judyta – postacie literackie, będące w odczuciu natchnionego autora przykładami pobożności, męstwa, zaufania i bezinteresowności w służbie swojemu ludowi – w relacji pisarza wczesnochrześcijańskich⁷⁷, również Izydora, stają się postaciami historycznymi, które dzięki swojej wspaniałej postawie mogą być wzorcem dla czytelnika.

c) Elżbieta: wierna żona Zachariasza. Łukasz prezentuje matkę Jana Chrzciciela w ścisłym odniesieniu do Zachariasza, aczkolwiek odnotowuje, że w odróżnieniu od męża, wywodzącego się od Lewiego, pochodziła z rodu Aarona (por. Łk 1,5-7)⁷⁸. Zauważmy, że Izydor w żaden sposób nie wyodrębnia Elżbiety, lecz ukazuje obydwój jako całkowicie zgodne, idealne małżeństwo. Ich doskonałą jedność, ożywiająca serca wspólnotę pragnień oraz wierne trwanie przy sobie w szczęściu i nieszczęściu Izydor uwypukla tworząc zwięzłą, kunsztowną charakterystykę Zachariasza i Anny, na którą składa się pięć trzywyrazowych, połączonych bezspójnikowo członów; człony trzeci i czwarty rozpoczynają się od trzysylabowych przymiotników, w trzecim, czwartym i piątym członach drugi wyraz to przyimek *in*. Poniżej przytaczam wypowiedź Izydora w wersji łacińskiej i polskiej:

„Zacharias et Elisabeth,
ante Deum iusti,
steriles in iuventute,
fecundi in senio,
requiescunt in Hierusalem”.

„Zachariasz i Elżbieta,
przed Bogiem sprawiedliwi,
bezpłodni w młodości,
płodni w starości,
spoczywają w Jerozolimie”.

Naturalnym uzupełnieniem dziejów Zachariasza i Elżbiety jest historia Jana Chrzciciela, którego Izydor ukazuje czytelnikom w kolejnym, obfitującym w homoioteleutony, aliteracje, chiazmy 65. rozdziale. Opowiadając o wspaniałym „zwiastunie Chrystusa, głosicielu Sędzi, proroku Najwyższego, głosie Słowa, przyjacielu Oblubieńca, świadku Pana, pochodni Światłości,

⁷⁶ Por. R. Popowski, *Wprowadzenie do Księgi Estery*, w: *Septuaginta czyli Biblia Starego Testamentu*, s. 663-664; tenże, *Wprowadzenie do Księgi Judyty*, w: *Septuaginta czyli Biblia Starego Testamentu*, s. 678-679; A. Tronina, *Wstęp do Księgi Judyty*, w: *Księga Tobiasza, Księga Judyty, Księga Estery*, tłum., wstęp i komentarz A. Tronina, Lublin 2001, 87-90; tenże, *Wstęp do Księgi Estery*, w: tamże, s. 167-169; Jelonek, *Wędrowniki biblijne*, s. 197-200; tenże, *Kultura grecka a Stary Testament*, Kraków 2011, 137-141.

⁷⁷ Por. np. Clemens Romanus, *Epistula ad Corinthios* 55, 3-6, éd. A. Jaubert, Sch 167, Paris 1971, 198-199, tłum. A. Świderkówna: Św. Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, wstęp, komentarz i opracowanie M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 2010, 76.

⁷⁸ Por. Adamiak, *Kobiety w Biblii. Nowy Testament*, s. 83.

kresie proroków i początku ochrzczonych”⁷⁹, Izydor przypomina również o cudownym narodzeniu Jana, a więc znowu odsyła swego czytelnika do wielkich dzieł Bożych, które pod tchnieniem Ducha dokonały się w domu rodziców proroka⁸⁰. Czytamy zatem, że:

„został poczęty zgodnie z tym, co zapowiedział anioł, [...] zwiastowany, pozabawił swego rodzica głosu; zrodzony przywrócił mu zdolność mówienia; zanim został wydany na świat, przepowiedział Chrystusa i pozdrowił Go z łona [matki]”⁸¹.

d) Maryja: dziewicza Matka Pana. Jest rzeczą całkowicie zrozumiałą, iż spośród wszystkich relacji poświęconych kobietom najbardziej obszerna jest ta ukazująca Matkę Chrystusa. W opartej na Biblii i komentarzach biblijnych Ambrożego oraz Hieronima opowieści o niej możemy wyróżnić dwie części o nieomal równej długości (11 i 9 wierszy w cytowanym wydaniu). W części pierwszej Izydor na dwa sposoby wyjaśnia znaczenie imienia Maryi, a następnie wygłasza przypominający litanie szereg nawiązujących do ksiąg biblijnych oraz do tradycji Kościoła określeń pochwalnych, dotyczących jej rodowodu, dziewictwa i Bożego macierzyństwa, wśród których możemy wyróżnić dwie serie sformułowań o podobnej kompozycji. Na pierwszą składa się 7 jednostek formularnych (jedna trzywyrazowa licząca 6 sylab, następnie pięć dwuwyrazowych, o długości odpowiednio: 4 sylaby – 5 sylab – 4 sylaby – 5 sylab – 4 sylaby, oraz jedna trzywyrazowa, o długości 9 sylab); na drugą – cztery jednostki formularne (dwie dwuwyrazowe o długości 4 sylab każda, następnie dwie trzywyrazowe, o długości odpowiednio: 6 i 5 sylab), w których Izydor akcentuje dziewictwo Maryi, posługując się paralelizmem opartym na konstrukcjach anaforycznych (gdy rozpoczyna każdą z nich od rzeczownika *virgo*) oraz epiforycznych (gdy zamyka jednostki trzecią i czwartą tymże wyrazem *partum*)⁸². Następnie Sewilczyk opowiada czytelnikowi o dwóch wydarzeniach z życia Maryi, mianowicie o zwiastowaniu (w czterech zdaniach, przy czym zachowujące podobną strukturę pierwsze z drugim, a także trzecie z czwartym łączy za pomocą spójnika *et*) oraz o tym, jak Ukrzyżowany powierzył Ją opiece Jana⁸³. Biorąc pod uwagę, że Sewilczyk nazywa

⁷⁹ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 65, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 189-190: „Iohannes Baptista, filius Zachariae, ex tribu Levi, in Hierusalem ortus, [...] praenuntius Christi, praeco Iudicis, propheta Altissimi, vox Verbi, amicus Sponsi, testis Domini, lucerna Luminis, terminus prophetarum, baptismatis initium”.

⁸⁰ Por. T. Jelonek, *Małżeństwo i rodzina w Piśmie świętym*, Kraków 2007, 195-197.

⁸¹ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 65, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 189-190: „angelo denuntiante conceptus [...] qui praenuntiatu parentis vocem abstulit; genitus officium linguae resolvit, qui necdum editus Christum prophetavit, salutavit in utero”.

⁸² Maryję zwykle się nazywać „zawsze Dziewicą” począwszy od co najmniej IV w., por. J.-P. Torrell, *Dziewica Maryja w wierze katolickiej*, tłum. M. Szewc-Osiecka, Poznań 2013, 111. O nauczaniu Kościoła pierwszych wieków na temat dziewictwa Maryi por. tamże, spec. s. 37-48 i 87-123.

⁸³ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 66, 1.

tego ostatniego *integritatis* [...] *custodem* – stróżem czystości, powinniśmy stwierdzić, że tematem przewodnim pierwszej części omawianego rozdziału jest dziewicza czystość Maryi, w sposób cudowny, za sprawą Ducha Świętego połączona z Bożym macierzyństwem⁸⁴. W części drugiej relacji autor traktatu snuje rozważania o tym, w jaki sposób zakończyły się ziemskie dni Maryi, zastanawiając się, czy wypowiedź Symeona o mieczu, który miał przeszyć duszę Matki Jezusa należy rozumieć dosłownie i w konsekwencji przyjąć, że odeszła z tego świata z powodu cielesnej śmierci, czy też przenośnie, zwłaszcza że żadne źródło nie informuje o tym, by została zabita mieczem. Ostatecznie Izydor nie rozstrzyga postawionego problemu. Wprawdzie stwierdza, że miejsce pochówku Maryi jest znane, ale wbrew przyjętej w traktacie praktyce, nie podaje go czytelnikowi.

Tak więc autor *O narodzinach i zgonach świętych ojców* pisze o Matce Chrystusa co następuje⁸⁵:

[66, 1:]

„Maria, quae interpretatur domina sive
inluminatrix⁸⁶,
clara stirps David,
virga Iesse⁸⁷,
hortus conclusus⁸⁸,
fons signatus⁸⁹,
mater Domini,
templum Dei,
sacrarium Spiritus Sancti,
virgo sancta,
virgo feta,
virgo ante partum,
virgo post partum;
salutationem ab angelo accepit et myste-
rium conceptionis agnovit,

[66, 1:]

„Maryja, [której imię] jest tłumaczone
jako «pani» lub «ta, która oświeca»,
sławna latorośl Dawida,
ródzka Jessego,
ogród zamknięty,
źródło zapieczętowane,
matka Pana,
świątynia Boga,
sanktuarium Ducha Świętego,
dziewica święta,
dziewica płodna,
dziewica przed [Syna] zrodzeniem,
dziewica po [Syna] zrodzeniu;
[która] pozdrowienie anielskie przyjęła
i tajemnicę wcielenia poznała,

⁸⁴ Bogurodzicę jako tę, w której osobie doszło do paradoksalnego połączenia dziewictwa i macierzyństwa, ukazują również późniejsi autorzy *Akatystu*, litanii i licznych pieśni ku jej czci, por. A. Jakóbczak-Gola, *Akt pamięci. Tradycja akatystowa w kontekście form pamięci*, Warszawa 2014, 178-194 i 251-253.

⁸⁵ Podział na wiersze pochodzi od autorki i ma służyć ukazaniu kunsztownej budowy wyliczenia.

⁸⁶ Hieronimus, *Liber de nominibus Hebraicis* 92, PL 23, 806: „Mariam [...] inluminatrix”.

⁸⁷ Vulgata Est 11, 10: „in die illa radix Iesse qui stat in signum populorum ipsum gentes deprecabuntur”.

⁸⁸ D. Lichaczow (*Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей*, Ленинград 1982, 41-43) śledzi związki między starożytnym toposem *locus amoenus* oraz średniowiecznym *hortus conclusus*, który symbolizuje Dziewicę Maryję i Raj.

⁸⁹ Vulgata Cant 4, 12: „hortus conclusus soror mea sponsa hortus conclusus fons signatus”.

partus qualitatem inquirat et contra legem naturae obsequii fidem non rennuit;

quam Dominus ipse in cruce positus per sanguinis testamentum virgini commendavit discipulo, ut ipsum mater haberet vitae comitem, quem filius noverat integritatis esse custodem.

[66, 2:]

Hanc quidam corporalis necis passione adserunt ab hac vita migrasse, pro eo quod iustus Simeon conplectens brachiis suis Christum prophetavit: «Et tuam ipsius animam pertransiet gladius». Quod quidem incertum est, utrum pro materiali gladio dixerit an pro verbo Dei valido at acuto omni gladio ancipiti; specialiter tamen nulla docet historia Mariam gladii animadversione peremptam⁹⁰, quia nec obitus eius uspiam legitur, dum tamen repperiatur sepulcrum⁹¹.

o to, jak do zrodzenia dojdzie, zapytała i nawet wbrew prawu natury uległego zawierzenia nie odmówiła;

którą sam Pan, na krzyżu zawieszony, na mocy podpisanego krwią testamentu powierzył dziewiczemu uczniowi, aby matka miała za towarzysza życia tego, o którym Syn wiedział, że jest stróżem czystości.

[66, 2:]

Niektórzy twierdzą, że odeszła z tego życia doznając cielesnej śmierci, z tego powodu, że sprawiedliwy Symeon, trzymając w swoich ramionach Chrystusa, prorokował, mówiąc: «I twoją duszę przeniknie jego miecz». To wszakże nie jest pewne, czy mówił o mieczu rzeczywistym czy też o Słowie Bożym, mocnym i ostrym bardziej niż wszelki miecz obosieczny; jednak żadne historyczne pismo nie przekazuje tego właśnie, że Maryja została zgładzona poprzez ścięcie, gdyż nigdzie nie czytamy o jej śmierci, choćby nawet miejsce jej pochówku było znane⁹².

W traktacie znajdujemy jeszcze trzy wzmianki o Matce Jezusa. W poświęconym Judzie rozdziale 11. czytamy, że jego wnuk, Chrystus, „rozbłysnął [przychodząc na świat] z dziewiczego łona”⁹². Posłuszny poleceniu Chrystusa, Jan Ewangelista pod krzyżem zajął Jego miejsce, gdyż „przyjmując Matkę Mistrza, uczeń stał się niczym drugi, zostawiony Jej syn”⁹³. Wreszcie w rozdziale 76.

⁹⁰ Ambrosius, *Expositio Evangelii secundum Lucam* II 61, PL 15, 1574: „Et tuam, inquit, ipsius animam pertransiet gladius. Nec litera nec historia docet ex hac vita Mariam corporalis necis passione migrasse; non enim anima, sed corpus materiali gladio transverberatur. [...] Vivum enim verbum Dei et validum et acutum omni gladio acutissimo”.

⁹¹ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 66, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 191-193.

⁹² Tamże 11, ed. Chaparro Gómez, s. 131: „Christus [...] spes gentium ex virginali utero coruscaret”.

⁹³ Tamże 71, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 205: „quique in loco Christi, Christo iubente, successit, dum suscipiens matrem magistri discipulus etiam ipse pro Christo alter quodammodo derelictus est filius”.

– jak już zostało wspomniane – znajdujemy wzmiankę o tym, że pierwszy biskup Jerozolimy – Jakub był siostrzeńcem Maryi⁹⁴.

3. Wielkie nieobecne. Na końcu należy zauważyć, że prawdziwie zaskakująca jest nieobecność w traktacie niektórych biblijnych bohaterek. Czytelnik mógłby spodziewać się, że Sewilczyk wspomni o Sarze, żonie ojca narodów Abrahama (*pater gentium*)⁹⁵, a więc matce Izaaka i narodów – *mater gentium*; o Moabitce Rut, której imieniem została zatytułowana osobna księga, umieszczana w Septuagincie i Wulgacie po Księdze Sędziów⁹⁶; o żonie – nierządnicę poślubionej przez proroka Ozeasa na rozkaz Boży⁹⁷; o podstępnej Herodiadzie, której córkę i męża wspomina w rozdziale 65⁹⁸, czy też o Marii Magdalenie, apostołce apostołów, która towarzyszyła Jezusowi na Golgocie i spotkała Go w poranek wielkanocny, składając następnie tak ważne dla Kościoła świadectwo zmartwychwstania Pana (por. J 19, 25; 20, 1-18)⁹⁹. Nawet niewspomniane biblijne niewiasty rzucają cień na losy prezentowanych przez Sewilczyka świętych mężów. Czytamy o Izaaku, który słynął z przykładowej wierności wobec małżonki, choć nie znajdujemy w tekście wzmianki o Rebecce¹⁰⁰. Dowiadujemy się, że Samuel już w kołysce – to jest od najwcześniejszego dzieciństwa – był poświęcony Bogu¹⁰¹, mimo że Sewilczyk nie pisze o Annie, która wymodliła wspaniałego syna i ofiarowała go Bogu (por. 1Sm 1, 1-28), a której postać służyła pisarzom chrześcijańskim jako wyjątkowy wzorzec postawy rodzicielskiej¹⁰². Nie wspomina też o żonie Lota, choć opisuje nawet drzewa różane i liczne daktylowce, występujące w okolicach miasta Soar, do którego patriarcha zawędrował po zniszczeniu Sodomy (por. Rdz 19, 23-26)¹⁰³.

⁹⁴ Por. nota 20.

⁹⁵ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 6, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 119.

⁹⁶ Por. Jelonek, *Małżeństwo i rodzina w Piśmie świętym*, s. 84-94.

⁹⁷ Por. tamże, s. 106-110. Izydor pisze o Ozeaszu w rozdziale 41.

⁹⁸ Por. nota 57.

⁹⁹ Por. H. Langkammer, *Wprowadzenie i komentarz do ewangelicznych opisów Męki Pańskiej*, Lublin 1975, 107; P.C. Bosak, *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015, 1031.

¹⁰⁰ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 7, ed. Chaparro Gómez, s. 123: „coniugalis vitae castimonia clarus”.

¹⁰¹ Por. tamże 32, 1, ed. Chaparro Gómez, s. 153: „ab ipsis incunabulis Domino consecratus”.

¹⁰² Por. J. Krykowski, *Nauka o małżeństwie, rodzinie i wychowaniu*, w: Św. Jan Chryzostom, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, oprac. J. Naumowicz, BOK 19, Kraków 2002, 17-43, spec. s. 18.

¹⁰³ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 9, ed. Chaparro Gómez, s. 127: „sulphureumque exitium ac Sodomitanum evasit incendium, mansitque postmodum in urbe Segor, quae est iuxta mare Mortuum, ubi balsamum gignitur et copiosa poma palmarum”. Balsamum – Commiphora Opobalsamum Engl., balsamowiec właściwy / drzewo różane. Krzew czy niewielkie drzewo z rodziny osoczynowatych. Wydzielaną przez niego żywicę wykorzystuje się dziś do produkcji lakierów, kosmetyków, a także w przemyśle spożywczym, zob. André, *Lexique*, s. 51; B. Zemanek,

Owe pominięcia są, być może, związane z faktem, że traktat, podobnie jak tyle innych pism Izydora, pozostał nieukończony¹⁰⁴.

Czytając traktat *O narodzinach i zgonach świętych ojców*, przekonujemy się, że w odczuciu jego autora na dzieje zbawienia składają się wzajemne relacje Boga i ludzkości, którą reprezentują w pierwszej kolejności mężczyźni. Występujące w utworze kobiety nie są wprawdzie nieliczne (30), ale za wyjątkiem Maryi – Matki Jezusa, Elżbiety – matki Jana Chrzciciela, a także Judyty i Estery, którym Izydor poświęca osobne rozdziały, pojawiają się wyłącznie w cieniu mężczyzn. Mimo że rola niewiast w życiu sławnych patriarchów, sędziów, królów, proroków i apostołów jest niebagatelna, gdyż wiernie towarzyszą im na drodze ku uświęceniu lub czynnie uczestniczą w ich upadku, a nawet przyczyniają się do niego, autor z reguły wspomina o nich w sposób pobieżny, pomijając szczegóły, które służyłyby zaprezentowaniu ich samych, a nie charakterystyce związanych z nimi mężczyzn, niekiedy zaś nie podając nawet ich imion. Jak się wydaje, taka postawa uczonego biskupa wynika nie z braku szacunku do kobiet, ale z przekonania, że to mężczyzna odpowiada przed Bogiem za wszystko, również za kobietę. Święci mężowie, których ukazuje, to ojcowie wspaniałych córek (Hiob, Filip), dobroczyńcy wdów (Eliasz, Piotr i Jan), obrońcy kobiet nieszczęśliwych (Elizeusz) i niesprawiedliwie oskarżanych (Daniel). Grzech mężczyzny deprawuje, a nawet zabija jego potomstwo (córka Heroda, córka Jeftego), i nawet wówczas, gdy mężczyzna sprzeniewierza się Bogu pod wpływem kobiety, odpowiedzialność za to spada w pierwszej kolejności – choć nie wyłącznie, o czym świadczy przykład Safiry – na niego. Izydor nie kryje swego uznania wobec cnoty kobiet – wiernych żon, dzielnych wdów i dziewic, troskliwych matek. Zauważa, że Tymoteusza przygotowały do służby Panu babka i matka, które były jego nauczycielkami wiary; ukazuje Elżbietę jako równą w świętości Zachariaszowi; nie waha się przed stwierdzeniem, iż mężna Judyta przewyższyła dzielnością mężczyzn; wreszcie poświęca najbardziej kunsztowny i dopracowany rozdział traktatu tej, która jako jedyna spośród stworzeń stała się świątynią Boga i sanktuarium Ducha Świętego¹⁰⁵ – Maryi, Matce Jezusa.

Balsamowiec właściwy, w: *Encyklopedia biologii*, t. 1, Kraków 1998, 255. *Poma palmarum* – owoce daktylowca, *Phoenix dactylifera* L., rodzina palmy, drzewo do 20-30 m wysokości, uprawiane dla swoich pożywnych owoców w Afryce Północnej, południowo-zachodniej Azji, Hiszpanii, na wyspach greckich; sadzone jako roślina ozdobna, por. André, *Lexique*, s. 235; Z. Podbielkowski, *Słownik roślin użytkowych: polski, łaciński, angielski, francuski, niemiecki, rosyjski*, Warszawa 1985, 74-75.

¹⁰⁴ Por. Chaparro Gómez, *Introducción*, s. 2.

¹⁰⁵ Por. Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum* 66, 1.

FEMALE FIGURES IN ISIDORE'S OF SEVILLE
DE ORTU ET OBITU PATRUM

(Summary)

Isidore's treatise *De ortu et obitu patrum* (*On the Lives and Deaths of the Fathers*) contains biographies of outstanding biblical figures from Adam to Titus. Among them there are four women, to which the bishop of Seville dedicates special chapters. These are Esther, Judith, John Baptist's mother Elisabeth and Mary, Mother of Jesus. He also mentions 26 women while presenting famous biblical patriarchs, judges, kings and prophets. Mothers and grandmothers, sisters and daughters, wives and widows participate in different important biblical events, support men on their way to salvation, as well as lead them to the moral fall and suffer because of it. Except four above mentioned heroines, Isidore describes biblical women very superficially, giving only those details of their lives and characters that help him to introduce his male heroes. Although the erudite bishop admires the virtue both in men as well as in women and hates the sin regardless of the sinner's sex, it seems that he considers the history of Salvation to be the history of relations between God and mankind represented first of all by a man. In Isidore's feeling it is the latter who is responsible before the Lord not only for himself, but for the whole world and for a woman as well.

Key words: Isidore of Seville, Bible, *On the Lives and Deaths of the Fathers*, ancient biography, woman in Holy Scripture, Eve, Esther, Judith, Elisabeth, Lord's Mother.

Słowa kluczowe: Izydorz Sewilli, Biblia, *O narodzinach i zgonach świętych ojców*, starożytna biografia, kobieta w Biblii, Ewa, Estera, Judyta, Elżbieta, Matka Pana.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Pismo Święte

Biblia Sacra Vulgata, ed. R. Weber – R. Gryson – B. Fischer – H.I. Frede, Deutsche Bibelgesellschaft, editio quinta, Stuttgart 1994.

Księga Hioba według Septuaginty, w: *Księga Hioba*, wstęp, przekł. i kom. A. Tronina, Częstochowa 2013, 585-620.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (Biblia Tysiąclecia), oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, Poznań 2008.

Septuaginta czyli Biblia Starego Testamentu wraz z księgami deuterokanonicznymi i apokryfami, przekład i opracowanie R. Popowski, Warszawa 2013.

Pisma autorów chrześcijańskich

AMBROSIUS, *De officiis ministrorum libri tres*, PL 16, 23-184.

AMBROSIUS, *Expositio Evangelii secundum Lucam*, PL 15, 1527-1850.

- CLEMENS ROMANUS, *Epistula ad Corinthios*, ed. A. Jaubert, SCh 167, Paris 1971, tłum. A. Świderkówna: Św. Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, wstęp, komentarz i opracowanie M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 2010, 51-87.
- HIERONYMUS, *Epistulae*, ed. i tłum. w: ŻMT 54, 55, 61, 63 i 68 [tekst łacińsko-polski, oprac. na podstawie tłumaczenia ks. J. Czuja M. Ożóg, tekst łac. oprac. H. Pietras, t. 1-5], Kraków 2010-2013.
- HIERONYMUS, *De viris illustribus*, PL 23, 631-760.
- HIERONYMUS, *Liber de situ et nominibus locorum Hebraicorum*, PL 23, 903-976.
- HIERONYMUS, *Liber de nominibus Hebraicis*, PL 23, 771-858.
- Prophetarum vitae fabulosae, indices apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto aliisque vindicata*, a cura T. Schermann, Lipsiae 1907.
- ISIDORUS HISPALENSIS, *De ortu et obitu Patrum qui in Scripturis laudibus efferuntur*, PL 83, 129-156, oraz ed. C. Chaparro Gómez: Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum. Vida y muerte de los santos*, introducción, edición crítica y traducción, Collection Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 1985.
- ISIDORUS HISPALENSIS, *Sententiae*, a cura P. Cazier, CCL 111, Turnhout 1998, tłum. T. Krynicka: Izydor z Sewilli, *Sentencje*, ŻMT 66, Kraków 2012.
- ISIDORUS HISPALENSIS, *Versus*, a cura J.M. Sánchez Martín, CCL 113A, Turnhout 2000, tłum. T. Krynicka: Izydor z Sewilli, *Wiersze*, VoxP 27 (2007) t. 50-51, 565-580.
- ORDERICUS VITALIS, *Historia ecclesiastica*, PL 188, 15-984.
- PRUDENTIUS, *Cathemerinon* III, ed. with an English translation H.J. Thomson, t. 1, LCL 24, London – Cambridge 1949, 18-31.

Opracowania

- ADAMIAK E., *Kobiety w Biblii. Nowy Testament*, Warszawa 2010.
- ADAMIAK E., *Kobiety w Biblii. Stary Testament*, Kraków 2006.
- ANDRÉ J., *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris 1956.
- BOSAK P.C., *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015.
- BOSAK P.C., *Postacie Biblii. Słownik – konkordancja*, t. 1-9, Pelplin 1999-2014.
- BOSAK P.C., *Postacie Nowego Testamentu. Słownik – konkordancja*, Poznań – Pelplin 1996.
- CARDELLE DE HARTMANN C., *Uso y recepción de las „Etymologiae”*, w: *Wisigothica after M.C. Díaz y Díaz*, ed. C. Codoñer, Firenze 2014, 477-501.
- CHAPARRO GÓMEZ C., *Introducción*, w: Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum, Vida y muerte de los santos*, introducción, edición crítica y traducción, Collection Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 1985, 1-101.
- DÍAZ Y DÍAZ M.C., *Prudencio en la España visigótica*, w: *Corona gratiarum. Miscellanea patristica, historica et liturgica E. Deccers XII lustra complenti oblata*, t. 2, Brugge 1975, 61-70.
- Encyklopedia biologii*, t. 1, red. Z. Otałęga, Kraków 1998.
- IWAŃSKI D., *Hiob dla odważnych*, Toruń 2011.
- JAKÓBCZAK-GOLA A., *Akt pamięci. Tradycja akatystowa w kontekście form pamięci*, Warszawa 2014.
- JELONEK T., *Biblijna historia Zbawienia*, Kraków 2004.
- JELONEK T., *Kultura grecka a Stary Testament*, Kraków 2011.
- JELONEK T., *Małżeństwo i rodzina w Piśmie świętym*, Kraków 2007.
- JELONEK T., *Wędrówki biblijne*, Kraków 2004.

- KRYKOWSKI J., *Nauka o małżeństwie, rodzinie i wychowaniu*, w: Św. Jan Chryzostom, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, oprac. J. Naumowicz, BOK 19, Kraków 2002, 17-43.
- KRYNICKA T., *Izydor z Sewilli*, Kraków 2007.
- LANGKAMMER H., *Tragiczne dzieje Ananiasza i Safiry*, w: *Dzieje Apostolskie*, tłumaczenie, wstęp i komentarz H. Langkammer, Lublin 2008, 72-74.
- LANGKAMMER H., *Wprowadzenie i komentarz do ewangelicznych opisów Męki Pańskiej*, Lublin 1975.
- LASKOWSKI Ł., *Historia córki Jeftego w ujęciu Pseudo-Filona*, w: *Prekursorzy i twórcy chrześcijańskiej kultury Europy. Księga jubileuszowa ofiarowana A. Eckmannowi*, red. A. Łuka – A. Strycharczuk Lublin 2013, 195-219.
- LAUSBERG H., *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002.
- ЛИХАЧЕВ Д., *Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей*, Ленинград 1982.
- PODBIELKOWSKI Z., *Słownik roślin użytkowych: polski, łaciński, angielski, francuski, niemiecki, rosyjski*, Warszawa 1985.
- POPOWSKI R., *Wprowadzenie do Księgi Estery*, w: *Septuaginta czyli Biblia Starego Testamentu wraz z księgami deuterokanonicznymi i apokryfami*, przekład i opracowanie R. Popowski, Warszawa 2013, 663-664.
- POPOWSKI R., *Wprowadzenie do Księgi Judyty*, w: *Septuaginta czyli Biblia Starego Testamentu wraz z księgami deuterokanonicznymi i apokryfami*, przekład i opracowanie R. Popowski, Warszawa 2013, 678-679.
- TORRELL J.-P., *Dziewica Maryja w wierze katolickiej*, tłum. M. Szewc-Osiecka, Poznań 2013.
- TRONINA A., *Wstęp do Księgi Estery*, w: *Księga Tobiasza, Księga Judyty, Księga Estery*, tłum., wstęp i komentarz A. Tronina, Lublin 2001, 167-169.
- TRONINA A., *Wstęp do Księgi Judyty*, w: *Księga Tobiasza, Księga Judyty, Księga Estery*, tłum., wstęp i komentarz A. Tronina, Lublin 2001, 87-90.
- WŁODARCZYK Z., *Rośliny biblijne. Leksykon*, Kraków 2011.
- ZAWADA M., *Niewyczerpana historia ognistego proroka. Cykl Eliasza i Elizeusza w komentarzu duchowo-mistycznym*, Poznań 2010.

